शेतीतील सुधारणा
LAND REFORMS

प्रा. डॉ. रजनी सोनटक्के
सहयोगी प्राध्यापक
अर्थशास्त्र

योजना काळात भारतीय शेतीतील सुधारणा Indian agricultural reforms through the plans

- कृषी विषयक रचनेतील दोष दूर करण्यासाठी आणि कृषीची उत्पादकता वाढविण्यासाठी भूसुधारणा करण्यात येतात.
- भू सुधारणे शिवाय देशाचा आर्थिक विकास होणे अशक्य आहे.
- लहान शेतकरी व भूमिहीन मजुरांना शेत जमिनीची मालकी प्राप्त व्हावी या हेतूने जमिनीच्या मालकीचे पुनर वितरण करण्याच्या प्रक्रियेला जमीन विषयक सुधारणा असे म्हणतात.
- व्यापक दृष्टिकोनातून विचार केल्यास शेतीची व्यवस्था व जमिनीचे संघटन यामध्ये करण्यात आलेल्या प्रत्येक बदलाला जमीन विषयक सुधारणा असे म्हणतात.
- व्यापक दृष्टिकोनातून विचार केल्यास शेतकरी आणि सरकार यामध्ये सरळ संबंध व संपर्क साधावा, शेतजमिनीचे महत्तम क्षेत्र निश्चित करण्यात यावे ग्रामीण क्षेत्रातील दुर्बल वर्गाचे हितसंबंध कायम ठेवावे जमिनीत कष्ट करणाऱ्या व्यक्तींची फसवणूक बंद व्हावी आणि त्यांना आर्थिक व सामाजिक न्याय मिळावा तसेच शेतीच्या उत्पादकतेत वाढ व्हावी या हेतूने करण्यात आलेल्या सर्व उपाययोजनांना जमीन विषयक सुधारणा असे म्हणतात.

शेतजमीन विषयक सुधारणा

1. जमीनदारी पद्धतीचे निर्मूलन.
2. कुळ विषयक कायदे.
3. भूधारणा कमाल मर्यादा.
4. चकबंदी.
5. सहकारी शेती.
6. आणि भूदान यज्ञ.

योजना काळात करण्यात आलेल्या शेती सुधारणा पुढीलप्रमाणे

1.तांत्रिक सुधारणा': technological measures.

1. वाढत्या लोकसंख्येचे वाढती मागणी पूर्ण करण्याकरिता तसेच औद्योगिक विकासाचा आधार तयार करण्याकरिता कृषी अंतर्गत क्षेत्र वाढविण्याकरिता तसेच घन शेती करण्याकरिता अनेक पावले उचलण्यात आली.
2. कृषी अंतर्गत क्षेत्र किंवा लागवडीखालील क्षेत्र वाढविण्याकरिता सिंचन सोयींच्या विकासाचे कार्यक्रम बनविण्यात आले.
3. गहन शेतीकरिता हे पॅकेज कार्यक्रम या रूपात 1966 मध्ये देशातील निवडक क्षेत्रांमध्ये नवीन कृषी धोरण लागू केले.
4. देशातील इतर क्षेत्रांमध्ये अशा कार्यक्रमाच्या प्रसारासाठी उच्च उत्पादकता असणाऱ्या बियाण्यांचा कार्यक्रमावर तसेच खते व कीटकनाशक औषधांच्या पूर्ततेकडे विशेष लक्ष दिले गेले.
5. या प्रयत्नांमुळे कृषी उत्पादन आणि उत्पादकतेत बरीच वाढ झाली.
6. खाद्यान्नाचे उत्पादन जे 1950 -51 मध्ये पाच कोटी आठ लक्ष ठेवून होते 2008 -9 मध्ये वाढवून 23 कोटी 39 लक्ष टनापर्यंत पोचले.

2. भूसुधारणा: Land reforms

- भूसुधारणा कार्यक्रमाचा मुख्य उद्देश मध्यस्थांचे (जमीनदार व सावकार ई.) उच्चाटन करणे तसेच कास्तकारांना भूमी देणे हा होता.

हे उद्देश प्राप्त करण्याकरिता पुढील कार्यक्रम राबविले गेले.

1. मध्यस्थांचे उच्चाटन
2. कास्तकारी सुधारणा ज्यात खंडाचे नियमन कास्तकारांच्या अधिकाऱ्यांची सुरक्षितता कास्तकारांची मालकी हक्क देण्याकरिता पाऊले उचलण्याची व्यवस्था केली गेली होती) तसेच,
3. भूमी तुकड्यांची सीमाबंदी (जेणेकरून मोठे शेतकरी व जमीनदारांन कडून अतिरिक्त जमीन घेऊन त्याचे वितरण भूमिहीन श्रमिकांना व शेतकऱ्यांना केले जाऊ शकेल.)
4. वास्तविकपणे भूमी सुधारणांचा मुख्य उद्देश ग्रामीण क्षेत्रातील कृषी व्यवस्थित क्रांतिकारी बदल घडवून आणणे हा होता.

3. सहकार आणि चकबंदी Cooperation and consolidation of of holdings

- कृषीचे पुनर्गठन करण्याकरिता आणि भूमीचे उपविभाजन व अपखंडन थांबवण्याच्या उद्देशाने भारतीय कृषी धोरणात सहकार व चकबंदीचे कार्यक्रम राबविण्यात आले.
- चकबंदी चा उद्देश गावात उपलब्ध असलेले त्याचे लहान – लहान भूखंडाच्या जागी एकाच ठिकाणची जमीन दिली जावी जेणेकरून वेळ, धन व भुमीचा अपव्यय थांबविला जाऊ शकेल आणि शेतकरी नवीन तंत्रज्ञानाचा योग्य उपयोग करू शकेल.
- सहकाराचा उद्देश लहान आणि सीमांत शेतकरी आपली भूमी व इतर साधनांना मिळून उपयोग करेल जेणेकरून सर्व साधनांचा सर्वोत्तम उपयोग केला जाऊ शकेल.

4. जनतेच्या सहभागीतेकरिता संस्था Institutions involving peoples participation

◦ कोणतीही योजना यशस्वी करण्यासाठी लोकांच्या सहभागीतेची आवश्यकता आहे हा उद्देश लक्षात ठेवून 1952 मध्ये देशात सामुदायिक विकास कार्यक्रमाची सुरुवात करण्यात आली.

◦ हा कार्यक्रम लोकांचा स्वतःचा कार्यक्रम होता ज्याचा उद्देश त्यांना आपला उत्कर्ष करून घेणे होते आणि सरकार व प्रशासकीय अधिकाऱ्यांची भूमिका केवळ इतकी होती की ते फक्त लोकांची मदत करतील जेणेकरून ते स्वतःची मदत करू शकतील.

◦ सहभागिता प्रोत्साहित करण्याकरिता विकेंद्रीकरणाचा एक आणखी कार्यक्रम राबविण्यात आला ज्याला पंचायती राज असे संबोधले जाते . हा कार्यक्रम सामुदायिक विकास कार्यक्रमा प्रमाणे अपयशी झाला.

5.संस्थात्मक ऋणव्यवस्था: institutional credit

- शेतकऱ्यांना ऋणउपलब्ध करून देण्याच्या दृष्टीने योजनांमध्ये संस्थात्मक ऋण व्यवस्थेचा विस्तार करण्यात आला ह्या उद्देशा करिता सरकारने सहकारी संस्थांना वित्तीय मदत उपलब्ध करून दिली.
- महत्वाचे पाऊल 1969मध्ये 14 प्रमुख बँकांचे राष्ट्रीयीकरण करण्यात आले.
- राष्ट्रीयीकरण आनंतर बँकांनी मोठ्याप्रमाणावर शेतकऱ्यांना सोपे अटींवर कर्ज दिले.
- कृषी ऋणा च्या विस्ताराच्या दृष्टीने क्षेत्रीय ग्रामीण विकासाकरिता बँकेची स्थापना केली गेली.
- 1982 मध्ये कृषी आणि ग्रामीण विकासाकरिता राष्ट्रीय बँकेचे नाबार्डची स्थापना केली.
- संस्थात्मक ऋणव्यवस्थेच्या व्यापक विस्तारामुळे ग्रामीण क्षेत्रांमध्ये महाजनांच्या भूमिकेत वेगाने घट झाली आहे आणि शेतकऱ्यांचे शोषण कमी झाले आहे.

6. वसुली व समर्थन किमती: Procurement and support prices

- सरकार विविध पिकांकरिता वसुली व समर्थन किमतींची दरवर्षी घोषणा करीत असते.
- ह्या धोरणांतर्गत सरकार निश्चित किमतीवर शेतकऱ्यांचे उत्पादन खरेदी करते.
- या धोरणाचा उद्देश हा आहे की जास्त उत्पादन झाल्यास किमती पडू न देता शेतकऱ्यांची संभाव्य हानी टाळता येऊ शकेल.
- मागील काही वर्षांपासून सरकार जास्त वसुली किमतीची घोषणा करीत आहे जेणेकरून शेतकऱ्यांना उत्पादन घेण्याकरिता प्रोत्साहन देता येईल.

7. कृषी साधनांवर आर्थिक मदत: Subsidies on agricultural inputs

- सरकारने सिंचन, वीज आणि खाते इत्यादीवर मोठ्याप्रमाणावर आर्थिक मदत दिली आहे.
- ह्या मदतीचा उद्देश आहे की शेतकऱ्यांना स्वस्त किमतीवर कृषी साधने उपलब्ध करून दिली जाऊ शकेल जेणेकरून कृषी त्यांचा उपयोग वाढेल आणि उत्पादकता पण वाढविता येईल.
- समयानुसार आर्थिक मदतीचा भार आता फार वाढला आ.हे परंतु हे हटविण्यायाकरिता किंवा कमी करण्याकरिता सरकारला फार कठीण जात आहे.

8. खाद्यान्न सुरक्षा व्यवस्था: Food security system

- त्यांना स्वस्त किमतीवर उपभोक्त्यांना स्वस्त किमतीवर खाद्यान्न व इतर आवश्यक उपभोग्य वस्तू उपलब्ध करण्याच्या उद्देशाने सरकारने योजना काळात एक व्यापक वितरण प्रणालीचे संपूर्ण देशभर जाळे पसरविले आहे.
- सार्वजनिक वितरण प्रणाली केवळ उपभोक्त्यांना स्वस्त किमतीवर खाद्यान्न उपलब्ध करून देते तर याउलट अन्नधान्याचे मोठ्याप्रमाणावर संग्रहण करून एक सुरक्षा व्यवस्था सुद्धा प्रधान करते.
- विभिन्न वर्षांमध्ये किंवा देशातील विभिन्न क्षेत्रांमध्ये होणाऱ्या अन्नधान्याच्या उत्पादनातील कमतरतेच्या समस्येचे निराकरण करता येईल.

9. ग्रामीण रोजगार कार्यक्रम: Rural employment programme

◦ सार्वजनिक वितरण प्रणाली एकटेच प्रभावी सुरक्षा व्यवस्थेचे काम करू शकत नाही कारण जोपर्यंत गरिबाजवळ योग्य मात्रेत संपत्ती राहणार नाही तोपर्यंत ते सार्वजनिक वितरण प्रणालीतून अन्नधान्य खरेदी करू शकणार नाही.

◦ ग्रमिणांची क्रयशक्ती ती निर्माण करण्याच्या दृष्टीने मोठ्याप्रमाणावर ग्रामीण रोजगार कार्यक्रम गरिबी निर्मूलन कार्यक्रम सुरू केले पाहिजेत.

◦ सरकारने वेगवेगळ्या योजनांमध्ये हे ग्रामीण रोजगार कार्यक्रम सुरू केले आहे जसे……

1. राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार कार्यक्रम,
2. ग्रामीण भुमिहीन रोजगार गॅरंटी कार्यक्रम.
3. समन्वित ग्रामीण विकास कार्यक्रम.
4. जवाहर रोजगार योजना.
5. जवाहर ग्राम समृद्धी योजना.
6. रोजगार आश्वासन कार्यक्रम.
7. स्वर्णजयंती ग्रामस्वरोजगार योजना.
8. संपूर्ण ग्रामीण रोजगार योजना.
9. राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार गॅरंटी कार्यक्रम.

10. अन्य तत्व weather measures

- भारतीय कृषी धोरणाची इतर महत्त्वपूर्ण तत्वे पुढील प्रमाणे----

1. मोठे ,मध्यम, लघु सिंचन योजनांच्या माध्यमातून सिंचनाच्या व्यवस्थेचा विस्तार तसेच ग्रामीण क्षेत्रांमध्ये विद्युतीकरण.
2. नियमित मंड्यांच्या गठ्नाद्वारे तसेच, इतर पावलांवर (जसे मापदंडाची अनिवार्यता, श्रेणी विभाजन आणि प्रमाणीकरण शेतकऱ्यांच्या उत्पादन किमतीची सूचना देणे इत्यादी) कृषी विपणन व्यवस्थित सुधारणा करणे.
3. कृषी उत्पादनाचे भांडार एकत्रित करण्याकरिता गोदामे व संग्रहणाच्या व्यवस्थेचा वैज्ञानिक विस्तार करणे.
4. शेतमजुरांची आर्थिक दशा सुधारण्याकरिता न्यूनतम वेतन लागू करणे, वेठबिगारी प्रथा समाप्त करणे,, भूमिहीन श्रमिकांना भूमी देणे, ग्रामीण रोजगार कार्यक्रम लागू करणे इत्यादी.
5. नवीन नवीन प्रकारच्या बियाणांच्या अविष्कार याकरिता भूमीची उत्पादकता वाढविण्याकरिता कीटकनाशकांच्या औषधांत करिता तसेच सर्व कृषी साधने व संसाधनांच्या अनुकूल उपयोगाकरिता कृषी संशोधन आणि प्रशिक्षणाला प्रोत्साहित करणे.
6. देशाचे पूर्वी क्षेत्र तसेच शुष्क क्षेत्रात हरितक्रांतीच्या प्रसारा करिता सातव्या योजने दोन विशिष्ट कार्यक्रम सुरू केले गेले... a) विशेष धान उत्पादन कार्यक्रम आणि ब आणि ब पावसावर आधारित क्षेत्रांमध्ये राष्ट्रीय जलसंधारण विकास कार्यक्रम

. पहिला कार्यक्रम देशाच्या पूर्व क्षेत्रात आसाम बिहार पश्चिम बंगाल पूर्वी उत्तर प्रदेश ओडिशा पूर्व मध्य प्रदेश सुरू करण्यात आले दुसरा कार्यक्रम 1984 87 मध्ये सुरू करण्यात आला आणि याचा उद्देश कोरडवाहू क्षेत्र क्षेत्रांमध्ये भूमी व जलसंसाधन यांच्या युक्त प्रयोगाद्वारे कृषी उत्पादन व उत्पादकतेत वाढ करणे आहे

7. डाळिंबाच्या उत्पादनात वृद्धि करण्याच्या उद्देशाने 1984 मध्ये डाळिंब करिता राष्ट्रीय विकास कार्यक्रम करण्यात आले अशाच प्रकारे तेलबियांचे उत्पादन वाढविण्याकरिता 1984

- . कृषी निर्यातीला प्रोत्साहित करण्याकरिता मागील काही वर्षांमध्ये काही पावले उचलण्यात आली आहेत. उदाहरणार्थ कृषी वस्तूंचा निर्यातीवरील जास्तीत जास्त बंधने हटवण्यात आली आहेत. पुष्प उत्पादन क्षेत्रातील निर्यातीची वाढती संख्या तसेच खाद्य परिष्करण मात्रांच्या स्थापनेकरिता भांडवली वस्तूंची व सयंत्राची आयातीच्या अटी सोप्या बनविण्यात येत आहेत.
- योजनेच्या सुरुवातीपासूनच अनेक सिंचन योजना सुरू करण्यात आल्या आहेत. परंतु राज्य जवळ उपयुक्त मात्रेत वित्तीय साधने उपलब्ध न झाल्याने अनेक योजना अर्ध्यावरच रखडले आहेत. अशा योजनांना पूर्ण करण्याकरिता 1996 - 97 मध्ये राज्यांना वित्तीय मदत उपलब्ध करण्याच्या हेतूने एक तरी त्वरित सिंचन लाभ योजना कार्यक्रम लागू केला गेला ह्या कार्यक्रमांतर्गत 1996 - 97 पासून 31 मार्च 2009 पर्यंत राज्यांना **34 हजार 784 कोटी** रुपये ची केंद्रीय ऋणाची मदत उपलब्ध करून देण्यात आली.
- दुष्काळ, पूर,गारपीट चक्रीवादळ , आग यासारख्या नैसर्गिक आपत्ती आणि कीड व बियाणांमुळे पिकांचे होणाऱ्या नुकसानाला पासून संरक्षण देण्यासाठी 1999 2000 मध्ये राष्ट्रीय कृषि विमा योजना सुरु करण्यात आली या योजनेत आणि आता 1985 मध्ये सुरू करण्यात आलेल्या व्यापक पीक विमा योजनेची जागा घेतली आहे.
- शेतकऱ्यांना सोप्या पद्धतीने अल्पकालीन ऋण उपलब्ध करण्याच्या दृष्टीने 1988 ते 99 मध्ये **किसान क्रेडिट कार्ड** योजना सुरू करण्यात आली. योजना खूप लोकप्रिय झाली आणि या योजनेला **27 व्यापारी बँका , 378** जिल्हा सहकारी बँक ,राज्य सहकारी बँक तसेच **196** क्षेत्रीय ग्रामीण बँक या द्वारे कार्यान्वित केले आहे . या योजनेअंतर्गत 2 नोव्हेंबर 2009 पर्यंत **878** लक्ष कार्ड वितरित करण्यात आले.
- गरीब लोकांजवळ ठेवण्याकरिता सहसा काहीच नसते, म्हणून परंपरागत व्यापारी बँकांकडून त्यांना ऋण प्राप्त करण्यात अडचणी निर्माण होतात. याशिवाय बऱ्याच छोट्या-छोट्या खात्यांचा हिशोब ठेवणे फार महाग होते. म्हणून व्यापारी बँक गरीब लोकांकडे जास्त लक्ष देत नाही. या समस्येचे समाधान करण्याकरिता नुकत्याच काही वर्षांमध्ये लघु वित्त योजनांचे महत्व वाढत आहे. बांगलादेशात सर्वप्रथम अवलंबिण्यात आलेल्या ग्रामीण बँक योजनेच्या आधारावर भारतातही स्व - सहायता संघटनांना औपचारिक कृषी संस्थांशी जोडण्याचा प्रयत्न करण्यात आला.
- ग्रामीण आधारित संरचनेची महत्त्वपूर्ण भूमिका स्वीकारून 1995 - 96 मध्ये कृषी आणि ग्रामीण विकासाचे राष्ट्रीय बँकेच्या तत्त्वांमध्ये एका स्वतंत्र फंडाची स्थापना करण्यात आली ज्याचे नाव ग्रामीण आधारित विकास खंडअसे ठेवण्यात आले. RDIF – I अंतर्गत 1995 - 96 ,2008 -9 पर्यंत एकूण एक लाख कोटी रुपयांची व्यवस्था करण्यात आली .31 डिसेंबर 2009 पर्यंत आर आय डी एफ अंतर्गत. एकूण 99654 कोटी रुपेयांचे ऋण स्वीकृत करण्यात आले RIDF अंतर्गत विभिन्न आधारिक संरचनेच्या कार्यक्रमांत करिता संरचनेच्या कार्यक्रम

- 14. RIDF शिवाय ग्रामीण आधारिक संरचना निर्माण करण्याकरिता सरकारने 2005 मध्ये भारत निर्माण कार्यक्रम सुरू केला हा एक एक समय बद्द कार्यक्रम असून याचा कालावधी 2005 ते 2009 असा होता ग्रामीण पायाभूत सुविधां मध्ये सहा भागांमध्ये काम करण्याची व्यवस्था करण्यात आली आहे त्या क्षेत्राचे उद्दिष्ट पुढील प्रमाणे...
- सिंचन -- एक कोटी अतिरिक्त सिंचनक्षमता निर्माण करणे.
- ग्रामीण रस्ते -- 1000 पेक्षा जास्त लोकसंख्या असलेल्या सर्व जागांना सर्व प्रकारच्या हवामानात मोसमात काम करणाऱ्या सह खडकांची जोडणे.
- ग्रामीण आवास --. ग्रामीण निर्धन करिता साठ लाख घरे निर्माण करणे.
- ग्रामीण जलपूर्ती - - अशा सर्व स्थानांना जिथे पिण्याचे पाणी उपलब्ध नाही तिथे पिण्याचे पाणी उपलब्ध करून देणे तसेच पाण्याचा स्तर सुधारणे.
- ग्रामीण विद्युतीकरण -- अशा सर्व गावांना वीज उपलब्ध करून देणे जिथे वीज उपलब्ध नाही तसेच दारिद्र्यरेषेखाली जीवन जगणाऱ्या दोन कोटी 30 लाख कुटुंबांना विजेचे कनेक्शन देणे तसेच,
- ग्रामीण टेलिफोन -- **77 हजार 822 गा**वांमध्ये टेलिफोन सुविधा करून उपलब्ध करून देणे.

15. सरकारने 16 ऑगस्ट 2007 ला राष्ट्रीय कृषी विकास योजनेची घोषणा केली या योजनेकरिता अकराव्या पंचवार्षिक योजनेत 25 हजार कोटी रुपयांची व्यवस्था करण्यात आली या योजनेचा उद्देश कृषी आणि कृषी संबंधित क्षेत्रांचा संपूर्ण विकास सुनिश्चित करून अकराव्या पंचवार्षिक योजना कृषी मध्ये चार टक्क्यांची वार्षिक वृद्धी दर प्राप्त करणे आहे.

Graphic (c) LoopAll/Shutterstock